

INLEIDING

In dit derde deel van de serie *Proeven van Vrouwenstudies Theologie* presenteren we opnieuw onderzoeksresultaten van een aantal vrouwen die een promotie in de theologie voorbereiden. Met deze serie beogen we immers op de eerste plaats mogelijkheden te scheppen om in een wetenschappelijk kader te publiceren op het specifieke terrein van Vrouwenstudies Theologie. Daarnaast willen we met deze serie het aandeel van vrouwen in theologiebeoefening zichtbaar maken en de discussie over ontwikkelingen binnen Vrouwenstudies Theologie bevorderen. Met het oog daarop hebben we in de tweede afdeling van deze uitgave weer veel informatie bij elkaar gebracht over de stand van zaken en nieuwe ontwikkelingen op het terrein van het theologisch onderzoek door vrouwen in Nederland.

In de *eerste* afdeling zijn vijf artikelen te vinden die deel uitmaken van lopend promotie-onderzoek.

We beginnen met een artikel van Anne-Claire Mulder. Zij laat aan de hand van het werk van Luce Irigaray en Rosemary Radford Ruether zien hoe nieuwe voorstellingen van de verhouding tussen lichaam en geest het denken over incarnatie van het goddelijke in beweging brengen. De geest/lichaam-oppositie blijkt als een draaipunt te werken: verandert deze, dan veranderen andere opposities die elkaar kruisen in het incarnatiebegrip (God/mens, transcendentie/immanentie) mee. Naast en tegenover "het Woord dat vlees wordt" komt ruimte voor "vlees dat woord wil worden", met name voor verlangens van vrouwen waarvoor geen woorden zijn.

Een vergelijking met Radford Ruethers antropologie, waarin een opwaardering van het lichaam gepaard gaat met een minimalisering van geslachtsverschil, met Irigaray's dubbele hermeneutiek leert, aldus de auteur, dat alleen vanuit de tweede positie, waarin het verschil tussen de geslachten als onherleidbaar wordt gezien, de specifieke relatie van vrouwen tot de oorsprong van het leven gedacht kan worden.

Denise Dijk onderzoekt in haar artikel de ideologiekritiek in het theologisch werk van Sallie McFague. Waarop baseert McFague zich met haar stellige afwijzing van het traditionele metaforische spreken over God als almachtige koning en alwetende heerser? In hoeverre gaat haar kritiek op de dominantie en de schadelijkheid van dit Godsbeeld terug op een eenzijdige en deels allang achterhaalde voorstelling van Godsbeelden en hun gebruikers? Om een pleidooi voor verandering van de taal over en tot God zoals McFague die voorstaat succesvol te maken is het volgens Dijk nodig om de positie en de opvattingen van de hierbij betrokken gesprekpartners, dat wil zeggen 'mainstream Christianity' en kritisch-feministische theologen, adequaat te typeren, en de samenhang tussen Godsbeelden en geleefde werkelijkheid concreet te onderzoeken. Om tot inclusieve en relevante

Godstaal te komen moet ook de complexiteit (in betekenissen) van de gangbare modellen voor God onderkend worden.

Freda Dröes, die zich in haar dissertatieonderzoek op de theologiebeoefening van de eerste generatie gepromoveerde theologes in Nederland richt, onderzoekt in haar bijdrage de ontwikkelingsgang van Constance Gerlings (1875 - 1942). Gerlings was niet alleen de allereerste Nederlandse vrouw die in de theologie promoveerde, maar schreef bovendien een studie die het eerste *feministische* proefschrift in de theologie te noemen valt. Dit proefschrift, getiteld *De vrouw in het oud-christelijke gemeentelven* (1913), houdt direct verband met de strijd om de toelating van vrouwen tot het ambt in de Nederlandse Hervormde Kerk. Voor deze strijd zette Gerlings zich haar leven lang in en zij dankt haar bekendheid zowel onder tijdgenoten als onder generaties daarna vooral aan dit engagement. Hangt het ook daarmee samen dat Gerlings' proefschrift getypeerd is als een 'feministisch-propagandistisch' geschrift en inhoudelijk gereduceerd is tot 'de ambtskwestie'? Met haar onderzoek laat Dröes zien dat in dit proefschrift aanzienlijk meer te vinden valt. Dat blijkt wanneer zij het in de eigen theologiehistorische context plaatst en het in verband brengt met de hedendaagse kritische feministische reconstructie van het vroege christendom van Elisabeth Schüssler Fiorenza waar het opvallend veel mee gemeen heeft. Zo bekeken laat Gerlings' proefschrift zich volgens Dröes lezen als een geëngageerd wetenschappelijk-theologisch werk dat een vernieuwende kracht in zich bergt en werpt het zowel licht op de geschiedenis van (christelijke) vrouwen als op de (voor)geschiedenis van vrouwenstudies theologie.

Marieke Osterman analyseert in haar artikel de situatie van een aantal vrouwen die net wel en een aantal die nog niet tot het ambt van predikant werden toegelaten in de periode 1923 - 1958 in Nederland. Hoe was hun positie en in hoeverre werd deze beïnvloed door beeldvorming over 'de vrouw'? Hoe stonden zij zelf tegenover deze positie en dit beeld? Osterman gebruikt als bron het Notulenboek van de "Kring van vrouwelijke predikanten in Nederland", een gezelschap van vrouwen uit verschillende kerkgenootschappen die tussen 1923 en 1970 jaarlijks hun ervaringen uitwisselden en hun situatie als vrouwelijke predikant met elkaar bespraken. Met behulp van het onderzoeksmodel 'gevestigden - buitenstaanders' van de sociologen Elias en Scotson laat Osterman zien dat het niet zozeer verschillen in theologische beeldvorming over vrouwen waren die bepaalden of en in welke kerkgenootschappen vrouwen tot de ambtsbekleding werden toegelaten, maar verschillen in de status van het ambt (mede bepaald door de ambtstheologie) tussen deze kerkgenootschappen, evenals historisch aanwijsbare verschillen op de kerkelijke arbeidsmarkt.

Het onderwerp van het artikel van **Jacqueline Borsje** tenslotte is de Iers-Keltische tragedie van koning Fergus en de slavin Dorn, een verhaal dat zowel in proza- als in poëzievorm is overgeleverd en in de achtste eeuw gedateerd wordt. Deze case-study maakt onderdeel uit van haar onderzoek naar de kerstening van

de Ierse literaire traditie in de periode van de zevende tot de twaalfde eeuw. De thematiek die centraal staat in dit onderzoek is de confrontatie met monsters. De hypothese van Borsje is dat in de Iers-Keltische traditie monsters het niet-morele kwaad vertegenwoordigen. Als gevolg van de kerstening gaan zij ook het morele kwaad uitbeelden. Elementen uit het verhaal dat in dit artikel centraal staat, zijn in de receptie christelijk geduid. Borsje maakt aannemelijk dat van christelijke invloed geen sprake is. Wel meent zij dat de rol van de vrouw in dit verhaal teveel is genegeerd. De adellijke slavine Dorn speelt een sleutelrol in deze tragedie. Als zij de waarheid spreekt over de wankele positie van de onwaarachtige koning, wordt zij door hem gedood. Vervolgens doodt de koning als een held het monster dat de gemeenschap bedreigt. Het kwaad is zo overwonnen, maar de koning verliest in de strijd ook zelf het leven.

Valt er nog te spreken van een samenhang, of van een bepaalde tendens in deze onderzoeksfragmenten? In de vorige twee delen van *Proeven* constateerden we dat het gemeenschappelijke van deze onderzoeken op het gebied van vrouwenstudies theologie te vinden valt in het toepassen en verfijnen van seksespecifieke vraagstellingen, het sterk naar voren halen van (de betekenis van) bronnen van vrouwen, en het zoeken naar vormen en formuleringen van een eigen theologische identiteit. Hoewel deze elementen nog steeds aanwijsbaar zijn in de publicaties die we in dit deel presenteren, vallen ons ditmaal toch eerder de grote verschillen in aanpak en doelstelling op. De artikelen van Anne-Claire Mulder en Denise Dijk laten beide zien dat er een intern discussieveld in systematisch-theologische vrouwenstudies ontstaan is en dat het van toenemend belang is om kritisch onderzoek te doen naar veronderstellingen en uitgangspunten van feministisch-theologische visies. Opmerkelijk is, dat het *perspectief van waaruit* dit kritisch onderzoek ondernomen wordt blijkbaar zeer uiteen kan lopen en tevens groot gewicht in de schaal legt. Zo blijkt Anne-Claire Mulder in haar kritische doorlichting van het denken van Rosemary Radford Ruether haar vragen op de eerste plaats te ontleunen aan de op dit moment gevoerde discussies op het gebied van vrouwenstudies filosofie en letteren; Denise Dijk ontleent haar vragen voor een kritische doorlichting van het theologisch werk van Sallie McFague veeleer aan de hedendaagse kerkelijke en maatschappelijke 'praktische' omgang met en discussie over Godsbeelden.

Het belang van de gekozen invalshoek komt eveneens sterk naar voren in de twee meer historische artikelen van deze afdeling. Zowel in het onderzoek van Freda Dröes als van Marieke Osterman wordt gekeken naar de ontwikkelingen rond het toetreden van vrouwen tot het kerkelijke ambt in de protestantse kerken in de eerste helft van de twintigste eeuw. Waar bij Freda Dröes de theologische argumentatie en het theologisch zelfverstaan 'als vrouw' de invalshoek vormt, kiest Marieke Osterman voor een sociologische invalshoek die de positie en het zelfverstaan van theologisch opgeleide vrouwen 'als buitenstaanders' in beeld brengt.

Ook zien we in deze onderzoeksfragmenten grote verschillen tussen de omvang en de intensiteit waarmee met seksespecifieke vraagstellingen gewerkt wordt. Vormen deze in de eerste drie van deze onderzoeken min of meer vanzelfsprekend het centrale referentiekader, in het onderzoek van Jacqueline Borsje en Marieke Osterman is dat niet het geval. Borsje stelt dat in haar geval het bronnenmateriaal niet toestaat deze vraagstellingen anders dan zijdelings in het onderzoek te betrekken. Osterman is van mening dat het van belang is de positie van vrouwen te onderzoeken uitgaande van mechanismen van machtsongelijkheid die niet alleen of specifiek van toepassing zijn op sekseverhoudingen.

Achter deze stellingnamen schuilt de kwestie of onderzoek op het gebied van vrouwenstudies op de eerste plaats in de vorm van seksespecifieke vraagstellingen aangepakt moet worden. Deze vraag wordt door verschillende recente ontwikkelingen opgeroepen. Er heeft een enorme verbreiding plaatsgevonden van de claim dat seksespecifieke vraagstellingen gehanteerd worden - het lijkt niet langer een daad van verzet maar van fatsoen te zijn om de categorie 'seks' of 'gender' in wetenschappelijk onderzoek te betrekken. Tegelijk is wat daaronder concreet verstaan wordt steeds grotere verschillen gaan vertonen. Het hanteren van seksespecifieke vraagstellingen wordt steeds minder een specialiteit van vrouwenstudies alleen, en dit is een indicatie dat een zekere vorm van integratie van de werkwijzen en de resultaten van deze invalshoek in de verschillende wetenschappelijke disciplines zich steeds verder doorzet.

Intern doet zich bovendien op het gebied van vrouwenstudies een ontwikkeling voor die te typeren valt als het loslaten van algemene of unificerende theorievorming over (de positie van) 'vrouwen'. Dit is niet zozeer omdat één theorie of verklaringsmodel niet voldoet, maar veel meer omdat het op één noemer brengen van 'vrouwen' onhoudbaar bevonden is en het van groot belang is om de verschillen tussen vrouwen te verdisconteren en recht te doen. Is deze recente belangstelling voor 'verschillen tussen vrouwen' nu iets anders dan een nieuwe formulering van het besef dat niet alle vrouwen over één kam te scheren zijn? Misschien is de belangrijkste verandering wel het feit dat dit besef hoe langer hoe meer op concrete ervaringen, dagelijkse gebeurtenissen en reële conflicten berust. Verschillen tussen vrouwen zijn niet langer een ver, mooi en ons allen verrijkend ideaal maar een nabije en soms bijzonder ongemakkelijke werkelijkheid. Waar ze zich manifesteren - en dat gebeurt steeds vaker en steeds openlijker - onthullen ze dat schone dromen over gemeenschappelijkheid, saamhorigheid en politieke eenheid onder vrouwen op een aantal illusies berusten en zo verscherpen ze de vraag naar ieders concrete belangen en loyaliteiten. Ingaan op verschillen tussen vrouwen is daarmee een program waar nieuwe oproepen en uitdagingen van uitgaan, waarvan de consequenties bijzonder ingrijpend kunnen zijn. Het is een programma dat in ieder geval ook om nieuwe, creatieve analysekaders vraagt.

In de *tweede* afdeling van deze uitgave hebben we een aantal teksten bij elkaar gebracht die tot doel hebben te informeren over de stand van zaken en nieuwe ontwikkelingen op het terrein van het theologisch onderzoek door vrouwen in Nederland.

Anne-Marie Korte belicht in haar artikel actuele ontwikkelingen rond de institutionele inbedding van het vrouwenstudies theologie onderzoek. Recente presentaties van onderzoeksprogramma's op dit gebied aan verschillende theologische faculteiten en universiteiten en de instelling - op initiatief van STEGON - van een interuniversitair onderzoeksprogramma speciaal voor vrouwenstudies theologie wijzen er op dat het wetenschappelijk belang van vrouwenstudies ook in meer institutionele zin erkend begint te worden. Maar er zijn ook signalen die deze tendens sterk in twijfel trekken. Zo blijken de nieuwe organisatorische structuren die de afgelopen jaren in Nederland in het leven geroepen zijn voor onderzoeksfinanciering en -concentratie op het gebied van theologie en godsdienstwetenschappen (AIO-netwerk Godgeleerheid en Onderzoeksschool Theologie en Godsdienstwetenschap) helemaal aan het bestaan van vrouwenstudiesonderzoek voorbij te zijn gegaan. Volgens Korte hebben deze schijnbaar tegengestelde ontwikkelingen te maken met de bijzondere ontstaansgeschiedenis van vrouwenstudies theologie aan de theologische opleidingen van Nederland. Zij roept op tot sterkere profilering en presentatie van het vrouwenstudies theologie onderzoek als zodanig, in welke institutionele setting dan ook ondergebracht.

Sinds het verschijnen van het vorige, tweede deel van *Proeven* in 1991 is een stroom van promoties van vrouwen in de theologie op gang gekomen, zowel van vrouwen die in een theologische discipline promoveren als van dissertaties op het gebied van vrouwenstudies theologie. Freda Dröes rapporteert over deze stroom in de voortzetting van haar *overzicht van in de theologie gepromoveerde vrouwen in Nederland*. Caroline Vander Stichele, die vorig jaar in Leuven promoveerde aan de hand van een - niet gepubliceerd - manuscript, presenteert in samenvatting haar dissertatie-onderzoek.

Opnieuw wordt hier een aanvulling gegeven op het *overzicht van lopend (promotie-)onderzoek van OPP-leden* dat we in de twee vorige delen van *Proeven* gepubliceerd hebben. Een lijst met recente *publicaties van OPP-leden* (1990-1992), samengesteld door Judith de Lang, besluit de inhoud van deze uitgave van *Proeven*.

Freda Dröes
Anne-Marie Korte
Marian Papavoine
Jonneke Bekkenkamp